

Onderwijsrituelen: aandacht schenken, tijd nemen, moeite doen

Michiel Bos

Hoe kun je bewerkstelligen dat leerlingen de wereld niet alleen begrijpen, maar ook door de wereld gegrepen raken? In zijn artikel verkent Michiel Bos deze vraag en pleit hij voor de leraar als verwonderaar die met speciale onderwijsrituelen leerlingen uitnodigt zich te (laten) verwonderen.

Van de invloedrijke Duitse kunstenaar Joseph Beuys (1921-1986) wordt gezegd dat hij in zijn werk en leven drie rollen vertolkte: leraar, kunstenaar en sjamaan. In zijn werk hebben mythes, symbolen en de mens als kunstenaar een belangrijke plek. In performances als 'Wie man dem toten Hasen die Bilder erklärt' (1965) en 'I like America and America likes Me' (1974) zoekt Beuys op rituele wijze naar manieren om de band van mensen met hun (natuurlijke) omgeving te herstellen of te versterken. Dit doet hij onder meer door handelingen zorgvuldig uit te voeren. De gebruikte materialen en uitgevoerde handelingen staan symbool voor mensen en hun relatie met de wereld. De performances hebben als doel om de toeschouwer te verwonderen en te helpen om zich op een diepe, spirituele wijze met de wereld te verbinden.

Joseph Beuys betoogde in verschillende interviews: 'For instance, in places like universities, where everyone speaks so rationally, it is necessary for a kind of enchanter to appear' (Simane, 2012). Hoe zou het werk van een verwonderaar (zoals ik 'enchanter' graag zou willen vertalen) in het onderwijs, waar we kinderen begeleiden om zich te verbinden met de wereld, eruit zien? Wat is zijn of haar instrumentarium? Wat is er te zeggen over de werkzame krachten tijdens 'onderwijsrituelen'?

Met dit artikel kijk ik terug op mijn onderzoek naar onderwijsrituelen voor de master Kunsteducatie van ArteZ in Zwolle. Ik wilde weten hoe we onderwijs kunnen realiseren dat kinderen uitnodigt om zich, zoals pedagogen als Hester IJsseling (2020) en Gert Biesta (2022) bepleiten, met hart en ziel te verbinden met dat wat er vanuit de buitenwereld wordt aangereikt. Wat kunnen we van rituelen leren om onderwijs zo vorm te geven dat kinderen de wereld niet alleen leren begrijpen, maar dat ze ook gegrepen worden door de wereld? Of in Biesta's woorden: onderwijs waarbij bij het kind de wil wordt gewekt om zich als een subject, een ik, te laten aanspreken (Biesta, 2017).

Post-kwalitatief onderzoek

Mijn onderzoek speelde zich af in een pedagogische setting als een betrokken handelingspraktijk. Tijdens het onderzoek liepen de rollen van kunstenaar, docent en onderzoeker door elkaar. Naast de persoonlijke (praktijk)ervaringen, observaties en reflecties vormen geobserveerde lessen, interviews en literatuuronderzoek de bronnen voor dit onderzoek. Het onderzoek vond plaats op Vrije School Zwolle (kleuterklas en klas 4/groep 6) en basisschool De Marshof (groep 3 en 5) eveneens in Zwolle.

Door de verschillende rollen en de manier waarop ik mezelf als betrokkene heb verbonden aan het onderwerp, is dit onderzoek te zien als een vorm van post-kwalitatief onderzoek (St. Pierre, 2019).

Het post-kwalitatieve karakter gaf me de mogelijkheid om het haast mystieke moment waarop het kind ontvankelijk wordt en wil resoneren met de ander en het andere, waar te nemen en te beschrijven vanuit de subjectieve ervaring van mij als onderzoeker, de geïnterviewden, de leraren en de kinderen. Het gaf me ook de mogelijkheid om mee te bewegen met en te reageren op dat wat zich tijdens het onderzoek aan kennis en betekenis aandiende.

Het post-kwalitatief onderzoek biedt me dus ruimte voor creativiteit, intuïtieve keuzes en het betrekken van de geleefde ervaring. Maar een kritische kanttekening is hier op zijn plaats. Omdat ik mezelf als subject met al mijn ervaringen, waarden en overtuigingen heb toegelaten in dit onderzoek, zijn de hieronder beschreven bevindingen niet los te zien van mij als persoon en de kunstdocent die ik wil zijn. Met deze terugblik heb ik geprobeerd mijn stappen en keuzes in het iteratieve proces inzichtelijk te maken. Tot slot is het belangrijk te benadrukken dat deze talige terugblik nooit de hele geleefde ervaring kan vangen. Ik kan alleen maar hopen dat er iets van het mysterie van het moment waarop het kind zich laat verwonderen door de wereld, voor lezers zichtbaar en voelbaar wordt.

Met de wens van Joseph Beuys voor verwonderaars in het onderwijs indachtig bespreek ik vanuit welk idee over onderwijs een verwonderaar die werkt met onderwijsrituelen van betekenis kan zijn. Vervolgens ga ik dieper in op verwondering in de onderwijspedagogiek en de filosofische fenomenologie. We zullen zien dat verwonderen te beschouwen is als iets dat je overkomt, een verrassing, maar ook als iets dat je doet, verwonderen als werkwoord. Daarna onderzoek ik in de verbinding tussen rituelen en onderwijspedagogiek een mogelijk instrumentarium waarmee een leraar als verwonderaar zou kunnen werken. En tot slot werp ik met de koster en de sjamaan een licht op het dagelijkse werk van de leraar die ernaar streeft om de wereld te verwonderen (als werkwoord), en zo het kind uitnodigt om zich over de wereld te verwonderen.

Onderwijs als tussenruimte

Als eerste wil ik de vraag beantwoorden waarom de leraar als verwonderaar een plek in de school zou moeten hebben. Want de school is immers een plek waar kinderen vooral moeten leren, begrijpen en onthouden. Zonder aan die functie van onderwijs afbreuk te willen doen, bepleit ik onderwijs dat een bredere opdracht voorstaat. Een opdracht waarbij ook aandacht is voor vorming, het thuiskomen van het kind in de wereld en voor een zekere binnenwereld, de ziel van het kind.

De school in de betekenis van het Griekse *scholé* is een tussenruimte, een tussentijd waar de mens even gevrijwaard is van het dagelijkse werk. De school is in die oorspronkelijke betekenis een ruimte en tijd waar het kind de mogelijkheid krijgt om aan te komen in deze wereld door kennis te nemen van en zich te verbinden met de ander en het andere. School gaat dan niet alleen over het zo efficiënt mogelijk behalen van leerdoelen, maar is ook een pedagogische plek voor onderbreking, vertraging en de ondersteuning en voeding van het kind (Biesta, 2017).

In een 'knisperend klaslokaal' waar verwondering plaatsvindt, zie je rode wangen en glinsterende ogen en is er een verhoogde hartslag en ademhaling. Met deze woorden geeft Hartmut Rosa (2016) een helder beeld van verwondering in het onderwijs. Kinderen die resoneren met de ander en het andere, willen niet ten koste van alles beheersen en afdwingen, maar hebben rust en vertrouwen om te luisteren en te reageren. Ze zijn als een gitaar of een viool, een klankkast met snaren. Het klankgat moet voldoende open en voldoende dicht zijn, anders klinkt er niets (Rosa, 2016).

Verwonderde kinderen

Hoe goed je ook je best doet als leraar, verwondering is niet af te dwingen. Maar soms lukt het en 'knispert' de klas. Met onderstaand voorbeeld uit mijn eigen lespraktijk verken ik verwondering vanuit de filosofische fenomenologie en onderwijspedagogiek.

Zonder enige uitleg geef ik de kinderen in groep 7 van basisschool De Marshof in Zwolle een kopie van een willekeurige pagina uit een kinderboek. Na een snelle inspectie zien de kinderen dat het om een tekst gaat zonder afbeelding, zonder titel, zonder context. Het papier heeft duidelijk geen of weinig betekenis voor ze en de meesten laten het links liggen en wachten af wat ik ze ga vertellen.

In deze les gaan ze *black-out-poetry* maken. Dat is een techniek waarbij je samenhang en betekenis zoekt in woorden van een willekeurig gekozen tekst. Je streept woorden weg om zo uit de bestaande tekst een gedicht te destilleren.

De kinderen kijken vragend naar het papier op hun tafel. 'Zou hier werkelijk een gedicht in verborgen kunnen zitten?' Waar de een onmiddellijk aan het werk gaat, heeft de ander duidelijk moeite met de opdracht of het doorgronden van de tekst. Ik loop door de klas en help hier en daar wat kinderen op weg, waarna ze op zoek gaan naar het gedicht dat alleen zij in de tekst kunnen ontdekken.

Opeens gaat het lopen en is aan de concentratie hoorbaar dat kinderen sporen in de tekst vinden, woorden gaan verbinden, en nieuwe zinnen en betekenissen gaan ontdekken.

Aan het einde van de les mogen kinderen hun gedicht voorlezen. Er is verwondering over de inhoud en de soms bijzondere loop van de taal. En dat mag, want het is poëzie!

Als de kinderen aan het einde van de les het lokaal verlaten, is er niet een die het papier laat liggen. Ze hebben het allemaal zorgvuldig in de rugtas gestopt om thuis vol trots te laten zien.

We zien hier dat een papier dat eerst geen betekenis voor de kinderen had, nu iets van de kinderen draagt en dat ze zich met hart en ziel hebben verbonden aan het papier en hun gedicht. In het werken aan en het luisteren naar de gedichten hebben de kinderen hun ik laten aanspreken.

Wat is er te zeggen over dat moment van verwondering waarop het aanspreken van het ik plaatsvindt? Met deze vraag richt mij op het werk van de Nederlandse filosoof Cornelis Verhoeven (1928-2001). Hij beschrijft het moment van verwondering als beginpunt, als een verrassing, als iets dat vooraf gaat aan het weten. Verhoeven onderzoekt in zijn denken over verwondering hoe we ons verhouden tot de werkelijkheid die we ontmoeten. Verwondering ziet hij als een moment waarop er openheid is voor het onbekende. Dat moment opent nieuwe mogelijkheden en prikkelt de verbeelding. Het is als een aanraking van het subject, een zelf-ervaring, op weg naar een houding. Het is nog geen definitieve houding of gevoel, maar eerder een concentratie waaruit mogelijk een houding of gevoel kan ontstaan. Verwondering en aanraking van het subject bieden tegenwicht tegen de rusteloosheid en nadruk op snelle resultaten in onze moderne tijd (Verhoeven, 2021[1967]).

In een school die de pedagogische opdracht van een brede vorming op zich wil nemen, past in mijn ogen en in Verhoevens woorden: verwondering als het begin van alle kennis en inspiratie.

De ervaring met de kinderen in de les over *black-out-poetry* heeft laten zien dat verwonderen (als werkwoord) of betoveren van de wereld niet alleen is voorbehouden aan natuurfenomenen, indrukwekkende kunst of sjamanen en priesters. Ook de kinderen waren in staat iets van zichzelf aan het papier toe te voegen (en de tekst daarmee te verwonderen) en ontvankelijk te zijn voor verwondering als iets dat hen overkwam tijdens het wegstrepen en luisteren naar de gedichten van hun klasgenoten.

Verkenning van verwondering

Om goed te kunnen begrijpen wat er gebeurt als kinderen worden gegrepen en verwonderd door wat de leraar hen aanreikt of wat ze elkaar laten zien, wil ik dit proces nader bekijken vanuit de fenomenologie.

Waar Rosa met zijn 'resonantiepedagogiek' verwondering in een 'knisperende klas' en glinsterende ogen zichtbaar maakt, spreekt Biesta in zijn boek *World-centred education* over de dialoog van het kind met de wereld (Biesta, 2022). Hij bouwt hierin voort aan zijn pedagogische theorie over 'het in de wereld komen' van het kind. Vrij geïnterpreteerd onderscheidt hij in die dialoog tussen kind en wereld twee bewegingen: een beweging van ruimte maken voor de wereld en een beweging van de wereld die zich geeft. Hij haalt daarbij het werk aan van de Franse filosofen Emanuel Levinas (1906-1995) en Jean-Luc Marion (1946-).

Levinas werkt het klassieke begrip *kenosis* (volledig ontvankelijk worden) uit tot de ruimte gevende mogelijkheid van het subject. Hij beschrijft dit als een beweging waarbij het Zelf, ook wel het ik of het subject genoemd, zich terugtrekt en ruimte maakt voor de ander of het andere: 'Een beweging van het Zelfde naar het Andere dat nooit tot het Zelfde terugkeert' (Van Riessen, 2019, p. 170).

In het voorbeeld van de kinderen die aan het werk gaan met *black-out-poetry*, zien we deze beweging terug in hun bereidheid zich te openen voor het nog ongekende. Het is de taak van de leraar het vertrouwen en de veiligheid te bieden waardoor de kinderen die kwetsbare tussentijd kunnen betreden. Het oude zelf is verlaten, het nieuwe is nog niet bereikt.

Naast de beweging van het subject om ruimte te maken, zich van zichzelf te bevrijden, ziet Biesta in het werk van Marion hoe omgekeerd de wereld zich kan geven. Marion biedt ons met het begrip 'givenness' inzicht in de manier waarop fenomenen zich aan ons geven voordat we ze kunnen waarnemen. En hoe beter en zonder oordeel we kunnen waarnemen, hoe meer een fenomeen zich kan geven. Soms is een fenomeen dusdanig indrukwekkend dat het ons als een verrassing of wonder overkomt. Denk aan een muziekstuk dat je raakt, een plotselinge ontmoeting met een bekende of een overweldigende zonsondergang. Er treedt dan een moment van verwondering op, waarin we door iets of iemand worden aangeraakt, maar nog niet hebben kunnen beslissen wat we ervan moeten vinden of wat we erbij moeten voelen. Marion ziet hierin een wederkerige relatie: "The subject receives itself from what is received" (Marion, 2017, p. 86).

Bij de kinderen in mijn poëzieles zien we hoe 'givenness' zich zowel door goed waarnemen als door verrassing toont. Eerst moeten de meeste kinderen hun best doen zich tot de tekst te verhouden. Ingespannen speuren

ze naar sporen van een verborgen en nog niet gekend gedicht. Woord voor woord geeft het gedicht zichzelf aan hen en ze pakken de woorden op om zo in een dialoog met de tekst tot een gedicht te komen.

Op een gegeven moment wordt voor de kinderen de structuur en betekenis van het gedicht duidelijk en ontstaan er momenten van verwondering, waarin de woorden zich op bijzondere manieren aan elkaar lijken te rijgen. En tot slot blijkt bij het voordragen dat de teksten door het zorgvuldig wegstrepen op hun beurt ook de toehoorders verwonderen als echte poëzie.

Er zijn fenomenen in de wereld waarover we ons sneller kunnen verwonderen dan andere. Marion noemt dat 'gesatureerde fenomenen'. Over welke fenomenen dat zijn, wordt verschillend gedacht. Maar de natuur, kunst, religie en sociale interactie zouden zich volgens Marion het beste lenen om je over te verwonderen en om intuïtie uit te ontvangen.

Bij de kinderen zagen we hoe ze staat zijn om iets aan de wereld (in dit geval een tekst) toe te voegen (keuzes voor combinaties van woorden) en het daarmee een kunstwerk te maken waarmee ze hun klasgenoten deden verwonderen.

Schematisch zouden we verwonderen als werkwoord (als satureren van en schenken aan de wereld) en het verwonderen als iets dat je overkomt als volgt kunnen voorstellen:

Figuur 1. In een onderwijsritueel kunnen we de wereld verwonderen en ons over de wereld verwonderen

Nu we hebben gezien hoe verwonderen iets is dat je kan overkomen en dat je kunt doen, wil ik de mogelijke functie van rituelen bij dit proces toelichten. Joseph Beuys onderzocht in zijn rituele performances momenten waarop verwondering kon plaatsvinden. Rituelen kennen tal van vormen, functies en definities. Voor mijn onderzoek wend ik me tot de Belgische filosoof Herman de Dijn.

Rituelen en verwondering

In de huidige gesecculariseerde tijd ziet De Dijn een onttovering en het verdwijnen van de poëzie uit onze samenleving. Hij verwijst naar het werk van de Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein die een onderscheid maakt tussen *betekenis als informatie* en *betekenis als relevantie*. Het eerste, dominant in onze samenleving, gaat over de letterlijke betekenis, het is een cognitieve benadering van de wereld. Het tweede daarentegen gaat over zingeving en ons verlangen naar contact met dat wat er echt toe doet (De Dijn, 2018).

De Dijn is een pleitbezorger van een hernieuwde plaats en aandacht voor mythes en rituelen in onze samenleving om invulling te geven aan de behoefte van de mens om een diepere relatie en verbinding met de ander en het andere aan te kunnen gaan. Het gaat hem daarbij niet zozeer om het herstellen van religieuze instituties, maar om het herwaarderen van verhalen en verwondering, waarbij rituelen als onderbreking en 'framing' kunnen helpen om de wereld (opnieuw) als een wonder of mysterie te kunnen beleven (De Dijn, 2018, p. 49).

In een interview dat ik had met priester Craig Wiggins over de betekenis van rituelen, vertelde hij hoe rituelen te zien zijn als handelingen die ons helpen om vanuit een gezamenlijk verhaal om te gaan met zaken die uit de buitenwereld op ons afkomen. Dat kan gaan om het verstrijken van de jaren, de oogst in de herfst, het nieuwe leven in de lente, het nuttigen van een maaltijd of het komen en gaan van de ander. Veel religies en levensbeschouwingen voorzien met rituelen in momenten waarop mensen de verbinding van het ik met de wereldziel individueel of in groepen kunnen oefenen en versterken. Rituelen vormen volgens Wiggins daarmee momenten waarop we de resonantie en dialoog oefenen, vieren, duiden en markeren.

Met dit beeld van rituelen kunnen we terug naar het onderwijs. Naar de school als een plek waar we kinderen tot verwondering willen uitnodigen om de wereld niet alleen te begrijpen, maar zich ook te laten grijpen door de wereld.

Het midden tussen binnen- en buitenwereld

Tijdens de poëzieles was er een overgang van een niet-verbonden zijn (verleden) naar een moment waarop de kinderen zich wel verbonden voelden met het papier (toekomst). Om te begrijpen wat de kinderen deden om tot die verwondering te komen, richt ik mijn blik nog eens op het werk van Biesta. Met zijn drie pedagogische gebaren onderbreken, vertragen en

ondersteunen/voeden (Biesta, 2022), reflecteer ik op mijn ervaringen tijdens de les waarin de wereld de kinderen deed verwonderen en zij de wereld met hun werk verwonderden.

Aandacht schenken

Het eerste pedagogische gebaar is de onderbreking. Dit is de handeling, waarbij de leraar het kind aanspreekt en wijst op iets dat interessant of zinvol voor het kind zou kunnen zijn. De leraar vraagt het kind om aandachtig te zijn en zich open te stellen voor het nieuwe.

We kunnen in de verwondering zoals Verhoeven (2021[1967]) die beschrijft, ook dit onderbrekende karakter herkennen. Er is iets dat onze aandacht trekt en we hebben nog geen tijd gehad om er iets van te vinden of het te begrijpen, er is een verrassing, een niet-weten, onze aandacht is gewekt.

De Dijn (2018, p. 93) noemt rituelen onomwonden ‘aandachtsmachines’. En je hoeft je maar een (religieus) ritueel voor te stellen en de aandacht en concentratie zijn haast tastbaar. Of in de woorden van Rosa (2016): als het de leraar lukt om de aandacht van de kinderen te vangen, kan er een moment ontstaan waarop de klas gaat ‘knisperen’. Dan kan de mogelijkheid ontstaan van een wederkerige spirituele aanraking en aangeraakt worden.

Tijd nemen

Het tweede pedagogische gebaar is de vertraging, waarbij het kind de tijd krijgt en neemt om zich te verhouden tot iets dat de leraar aanbood. Ook in rituelen herkennen we de vertraging en tijd nemen, bijvoorbeeld in pelgrimstochten, contemplatie en meditatie. Maar ook in de overweging van de dominee, waarin deze soms bij een enkel woord of zin blijft stilstaan. Zo ontstaat ruimte om te verbinden, waar te nemen, tijd om te zijn met dat wat de leraar van de wereld toont.

In mijn interview met pedagoog en schrijver Joop Berding bevestigt deze het belang van tijd en geduld in het onderwijs. In zijn boek *Opvoeding en onderwijs tussen geduld en ongeduld* schrijft hij: ‘Het [geduldig zijn] is het geëngageerde wachten dat ruimte schept en zich nieuwsgierig en open stelt ten opzichte van wat mogelijk is en van wat zich mogelijk zal manifesteren.’ (Berding, 2019, p. 12).

Berding beschrijft hoe vertragen en tijd nemen de mogelijkheid schept dat iets nu kan verschijnen, maar ook later. Daardoor kunnen er ervaringen ontstaan waarin de dingen geen woorden hoeven te hebben of wetenschappelijk geïdentificeerd te worden. Er kunnen ervaringen ontstaan die ontspannen kunnen evolueren en veranderen en zo aan betekenis en relevantie kunnen winnen (Berding, 2019).

Moeite doen

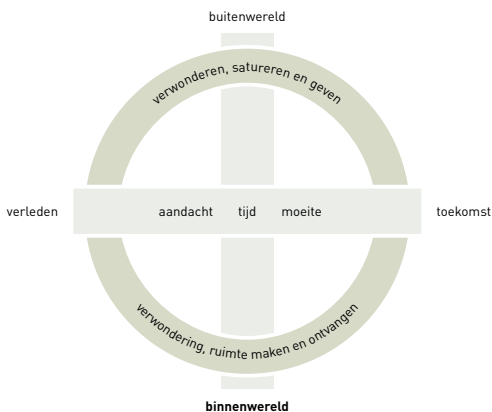
Met het laatste pedagogische gebaar, het ondersteunen en voeden, nodigt de leraar het kind uit om een inspanning te leveren en moeite te doen. Met dit gebaar moedigt de leraar het kind aan om offers te brengen, iets los te laten en uiteindelijk tot hernieuwde zelfstandigheid te komen.

Veel rituelen moedigen aan tot en ondersteunen bij het overgaan van drempels. Ze geven vorm aan veranderingen die we in ons leven doormaken of helpen om ons te verhouden tot veranderingen in onze omgeving. In het herhalende en intense karakter van veel rituelen zijn moeite doen, doorzetten en uithouden belangrijke elementen. Elke dag hetzelfde gebed, dezelfde mediatie of dezelfde yogahouding dagen uit om moeite te doen en tegelijkertijd biedt de herhaling en de routine ondersteuning bij de uitoefening.

In een interview benadrukt yogadocent en oud-leraar Frans Jozef van Nispen tot Sevenaer het belang van inspanning als onderdeel van rituelen. Het doen van moeite tijdens rituelen is een manier om betekenis te geven aan speciale momenten in het leven. Door inspanning te leveren laten we zien dat we iets of iemand waarderen, ergens aan toegewijd zijn of dat we iets willen bereiken. Bovendien kan het doen van moeite ons helpen om ons verbonden te voelen met onszelf, anderen of een hogere macht.

Met deze drie gebaren kan de leraar het kind helpen om zich te verbinden met de wereld. Als onderwijsritueel kunnen aandacht schenken, tijd nemen en moeite doen de kans vergroten dat een kind zich opent en kan verwonderen over de wereld, opdat het als subject wordt aangeraakt (zie figuur 2).

Figuur 2. In een onderwijsritueel kunnen we (ons of de wereld) verwonderen door aandacht te schenken, tijd te nemen en moeite te doen

Elementen van een onderwijsritueel

Hoe kan een leraar verwondering een plaats geven in de onderwijspraktijk? Wat kunnen we doen om de wereld waarmee we het kind in aanraking willen brengen, te verwonderen (wederom als werkwoord)? Hoe kunnen we als een verwonderaar een onderwijsritueel vormgeven?

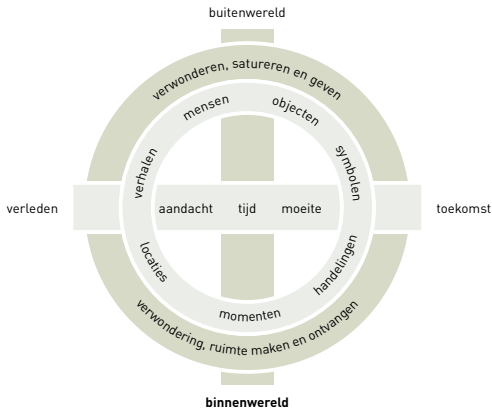
Om daar meer zicht op te krijgen kunnen we ons de vraag stellen: waaraan kunnen we tijdens een onderwijsritueel aandacht schenken en waarvoor kunnen we tijd nemen en moeite doen? Emeritus hoogleraar Rituele Studies Ronald L. Grimes (2013) benoemt zeven elementen die bij rituelen aanwezig zijn: mensen, objecten, symbolen, handelingen, momenten, locaties en verhalen.

Tijdens mijn onderzoek observeerde ik een les van kleuterleraar Nienke Kompagne op de Vrije School Zwolle. In haar les over zaadjes die uitgroeien tot bloemen werden deze elementen van het ritueel zichtbaar. Ze voerde een aantal op elkaar afgestemde handelingen uit. Vanuit het thema zong ze een lied, deed ze een bewegingsoefening, liet ze de kinderen door massagespel fysiek contact maken met elkaar en vervolgens tekeningen maken. Tot slot bespraken ze in een kringgesprek de verschillende tekeningen en de kwaliteiten die daaruit naar voren kwamen.

Als een koster had Nienke alles voorbereid, het lokaal en de tafeltjes zagen er prachtig verzorgd uit. En als een sjamaan leidde ze de kinderen langs verschillende ervaringen op zoek naar resonantie, verwondering en wederkerige relatie met de groei van een bloem. Ze gaf geleide opdrachten, waarmee ze de kinderen hielp om de aandacht vast te houden, de tijd te nemen en de opdracht uit te voeren. De aandacht voor de kwaliteiten van de bloemen op de tekeningen prikkelde de kinderen om goed waar te nemen. Door samen te kijken opende Nienke de mogelijkheid om te verwonderen en de intuïtie die uitging van de tekeningen te ontvangen.

Figuur 3 laat zien hoe we rituele elementen waaraan we aandacht, tijd en moeite zouden kunnen besteden, schematisch kunnen weergeven.

Figuur 3. In een onderwijsritueel kunnen we (ons) verwonderen door aandacht te schenken, tijd te nemen en moeite te doen voor mensen, objecten, symbolen, handelingen, momenten, locaties en verhalen

Het voorbeeld van leraar Nienke, dat we wellicht een onderwijsritueel kunnen noemen, bracht me op de vraag of ik het zelf ook zou kunnen. Zou ik zelf een onderwijsritueel kunnen ontwikkelen en uitvoeren?

*Afbeelding 1. Meisje met leeuwenmasker
Foto: Michiel Bos*

Maskers maken

Samen met Ellen Heek, leraar in klas 4 (groep 6) van Vrije School Zwolle heb ik een serie lessen ontwikkeld op basis van de in figuur 3 getoonde elementen van een onderwijsritueel.

Vanuit het thema 'het dierenrijk' verzorgden we samen verschillende op elkaar afgestemde activiteiten. Drie weken lang verkenden de kinderen uit klas 4 en hun juf op verschillende manieren het dierenrijk. In de kunstzinnige

lessen, waarin de kinderen een dier boetseerden en vervolgens van een dier naar keuze een masker gingen maken, werden het aandacht schenken, tijd nemen en moeite doen duidelijk zichtbaar. De weerbarstige klei, het kippen-gaas, het krantenpapier en de lijm dwongen de kinderen om aandacht, tijd en moeite te besteden aan het maken van hun dierenmasker. Ook de opdracht om een korte ode aan het gekozen dier te schrijven kostte hen aandacht, tijd en moeite. Tijdens het project waren er vele momenten dat het in het lokaal knisperde: tongen uit de mond, rode wangen en glanzende ogen.

Dat de kinderen zich met hun dier en masker hadden verbonden, bleek uit mijn suggestie om voor de opnames van een film van masker te ruilen met een klasgenoot. Er ging een golf van verontwaardiging door de klas. Toen ik ze had gerustgesteld, vroeg ik de kinderen waarom ze dat eigenlijk niet wilden. Hun antwoorden waren: omdat ze er zoveel aandacht aan hadden besteed, het had zoveel tijd gekost om het masker mooi te maken en omdat ze er zo hun best op hadden gedaan.

De opdracht om de kinderen een masker te laten maken is gekozen om de symboliek van de verbinding tussen het kind en de wereld (het dier) te versterken. Bij het opzetten van het masker worden de kinderen voor even hun dier. Hun keuzes waren op de een of andere manier altijd passend. Ellen en ik hebben elkaar soms verwonderd aangekeken bij het verbond dat ontstond tussen het kind en het dier waaraan het kind tijdens het onderwijsritueel zoveel aandacht, tijd en moeite had geschonken.

Tijdens het schrijven van dit artikel ben ik teruggegaan naar deze klas. Het was inmiddels negentien maanden later. Toen ik vroeg wie van hen hun masker nog had, staken 22 van de 26 kinderen hun hand op. 'Natuurlijk heb ik hem nog, we hebben er zoveel aandacht aan besteed!', riep een van de kinderen.

Van de vier kinderen die het masker niet meer hadden, waren er drie helaas kapot gegaan, één kind vond haar masker niet zo mooi en had het daarom weggedaan.

Kunst als vervoermiddel

In dit onderzoek ben ik op zoek gegaan naar de mogelijke onderwijspraktijk van de verwonderaar in de vorm van onderwijsrituelen. Een instrumentarium voor het mogelijk maken van het proces van verbinden en in de wereld komen dat in de literatuur wordt verbonden met resonantie en verwondering.

Ik ben gestart bij Joseph Beuys die met zijn rituele performances streefde naar heelheid en het herstellen en versterken van de relatie van de mens en

de wereld. Met Biesta heb ik geprobeerd om met Levinas' ontvangende en Marions schenkende beweging door te dringen tot de kern van het begrijpen van en gegrepen worden door de wereld. Verhoeven verbond verwondering met het begin van alle kennis en het verlangen naar verbinding. De Dijn maakte duidelijk dat rituelen kunnen helpen om de verbinding van het ik met de wereld, de betovering en de verwondering als ervaring mogelijk te maken.

In de lessen over *black-out-poetry*, de les van leraar Nienke en het dierenproject werd duidelijk hoe de kunsten een belangrijk vervoermiddel kunnen zijn om vorm te geven aan onderwijsrituelen en kinderen zo te helpen bij aandacht schenken, tijd nemen en moeite doen. Op basis van de literatuur, interviews en ervaringen in de klas heb ik geprobeerd te laten zien hoe de kunsten samen met rituele elementen leraren instrumenten geven om kinderen tot verwondering uit te nodigen en zich als subject te laten aanspreken.

De koster en de sjamaan

Tot slot wil ik nog een aspect van de leraar als verwonderaar belichten. Toen priester Craig Wiggins me vertelde over zijn voorbereiding op de zondagdienst in zijn kleine kerkgemeenschap, vielen mij twee rollen op die dicht bij het dagelijkse werk van de leraar staan: die van de koster en de sjamaan. Leraren gaan te werk als een koster wanneer ze voor en na schooltijd hun klaslokaal, lesmaterialen, administratie en het bloemetje op tafel verzorgen. Hun werk bestaat uit schrijven, vegen en poetsen, rechtzetten en met aandacht, tijd en moeite de omgeving, de materialen, de spullen verzorgen. Alles wordt in orde gemaakt voor de nieuwe dag.

Leraren verschijnen vervolgens als een sjamaan als ze de lesstof weloverwogen en na enig mediteren en contempleren op een kunstzinnige en levendige wijze aan de kinderen tonen. Er klinken verhalen die een opening vormen naar kennis over de wereld (informatie) en tegelijkertijd de kinderen in hun subject-zijn aanraken (relevantie). Ze zorgen ervoor dat kinderen de lesstof van verschillende kanten kunnen bekijken, waardoor leraren verschillende kwaliteiten van de onderwerpen zichtbaar en voelbaar maken. Kunst, natuur, religie en sociale activiteiten geven vorm aan de vertraging en tijd die nodig is voor de verbinding van het kind met de wereld.

Door de woorden van leraren klinken hun inspiratie en begeestering door. Hun enthousiasme is aanstekelijk voor de kinderen. Hun handelen wekt in de kinderen het verlangen om zich met de lesstof, de wereld, te verbinden. Er zijn momenten waarop de lesstof de kinderen verwondert: de lesstof komt dan ongefilterd binnen, omdat ze openstaan voor de intuïtie die ze geschonken wordt.

Leraren die de wereld verwonderen en vol intuïtie op de tafel in het klaslokaal kunnen leggen, zullen de kinderen tot verwondering uitnodigen. Een standaardmethode of het tonen van een filmpje voldoet niet bij een onderwijsritueel. De leraar-verwonderaars verzorgen als een koster het lokaal, vol aandacht voor stemming, detail en schoonheid. Als sjamanen ontsteken ze met hun bezieling het vuur in de kinderen.

Discussie

In het onderzoeksproces heb ik persoonlijke, rituele, filosofische en pedagogische inzichten verbonden. Bij een dergelijk post-kwalitatief onderzoek, waarin ik mezelf als subject heb verbonden, is het de vraag of de uitkomsten nog recht doen aan het gedachtegoed van de bronnen. Voor mij als kunstdocent is het waardevol, maar is het me gelukt om tot iets nieuws te komen zonder de bestaande theorieën geweld aan te doen? Of is het een collage geworden waarbij ik de begrippen uit hun context heb losgeknipt?

Hoewel begrippen als ‘verwondering’ en ‘rituelen’ op het eerste gezicht anders kunnen doen vermoeden, raken mijn onderzoek en bronnen aan een posthumanistisch en holistisch mens- en wereldbeeld. Het onderzoek lijkt daarmee aan te sluiten bij de Whole Child Development en het vrijeschool-onderwijs. In het reguliere onderwijs proef ik nog geen directe herkenning van wat ik in mijn onderzoek heb geprobeerd te belichten.

Aandacht oefenen, tijd nemen en moeite doen lijken in de onttoverde samenleving en een klimaat waarin meetbaarheid en efficiëntie vaak de boventoon voeren, het tegenovergestelde van wat leraren geacht worden te doen.

In vervolgonderzoek zou het hier beschreven instrumentarium van de verwonderaar, waarmee leraren een onderwijsritueel kunnen vormgeven, getoetst kunnen worden in een bredere praktijk dan de twee scholen in dit onderzoek.

Michiel Bos is zelfstandig
kunstvakdocent, onderwijsmaker
en trainer in het basisonderwijs.
info@michielbos.nl

Literatuur

- Berding, J. (2019). *Opvoeding en onderwijs tussen geduld en ongeduld*. Cyclus.
- Biesta, G. J. J. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. ArtEZ Press.
- Biesta, G. J. J. (2022). *World-centered education*. Routledge.
- De Dijn, H. (2018). *Rituelen, waarom we niet zonder kunnen*. Pelckmans Uitgevers.
- Grimes, R. L. (2013). *The craft of ritual studies*. Oxford University Press.
- Marion, J. L. (2017). *The rigor of things. Conversations with Dan Arbib*. Fordham Molineaux.
- Rosa, H. (2016). *Resonanzpädagogiek*. Beltz Verlag.
- Sĩmane, T. (2012, 24 september). *Joseph Beuys' Milestones*. https://artterritory.com/en/visual_arts/articles/4520-joseph_beuys_milestones/
- St. Pierre E. A. (2019). Post qualitative inquiry. The refusal of method, and the risk of the new. *Qualitative inquiry*, 27(4).
- Van Riessen, R. (2019). *Van zichzelf bevrijd, Levinas over transcendentie & nabijheid* (2^e dr.). Uitgeverij Sijbbolet.
- Verhoeven, C. (2021[1967]). *Inleiding tot de verwondering* (5^e dr.). Uitgeverij Damon.
- IJsseling, H. (2020). *Bezield en bezielend onderwijs. Pedagogiek van onderbreking en verbinding*. Thomas More Hogeschool.